

Belsoğukluğunu Frengiden Ayırmak: Risâle-i Durûre'l-Muhât*

Differentiating Gonorrhoea from Syphilis: Risâle-i Durûre'l-Muhât

Ahmet Göksuⁱ, Fatma Afyoncuⁱⁱ

ⁱDr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-5582-4985>

ⁱⁱDoktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İslam Bilim Tarihi Doktora Programı, <https://orcid.org/0009-0002-4559-559X>

ÖZ

Amaç: Frengi Avrupa'da yayılmaya başladıktan çok kısa bir süre sonra, belsoğukluğu ile karıştırılmaya başlanmış ve bu iki hastalığın aslında aynı hastalığın farklı evresi olduğuna, ya da aksine iki ayrı hastalık olduğuna dair iddialar, bilim adamları arasında tartışmalara sebep olmuştur. Bu çalışmada, Avrupa'daki bu tarihsel arka plan üzerinde, Hayrullah Efendi'nin (ö. 1866) *Risâle-i Durûre'l-Muhât* adlı eserinin tartışılan konu bağlamında incelenmesi ve karıştırılan iki hastalık meselesini nasıl ele aldığı analiz amaçlanmıştır.

Yöntem: Araştırma Mart-Haziran 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada önce frengi ve belsoğukluğu hastalıkları hakkında bilgi verilmiş ve iki hastalığın nasıl karıştırıldığı tarihsel olarak tasvir edilmiştir. Ardından çalışmanın odak noktası olan *Risâle-i Durûre'l-Muhât* tanıtılarak, müellifin özellikle iki hastalığı ayırma çabalarını içeren bölümleri incelenmiş ve analiz edilmiştir.

Bulgular: Hayrullah Efendi *Risâle-i Durûre'l-Muhât*'ta belsoğukluğu hastalığının ortaya çıkış sebeplerini, hastalıktan korunma yollarını, alınacak tedbirleri ve hastalıktan kurtulmak için uygulanacak tedavi yöntemlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Hemen hemen her başlık altında belsoğukluğu hastalığının frengi ile karıştırılması meselesine de değinmiş ve bu iki hastalığı birbirinden ayırmaya, farklı isimlerle ifade etmeye çalışmıştır.

Sonuç: *Risâle-i Durûre'l-Muhât* üzerinde yapılan inceleme sonucunda Hayrullah Efendi'nin bu iki hastalığı risale boyunca isimlendirme çabası içinde olduğu, bazı yerlerde belirsiz ifadeler kullanmakla beraber, Ricord'un bu iki hastalığın farklı olduğunu ispatlamasından sadece beş yıl sonra iki hastalığı birbirinden ayırdığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Frengi, Belsoğukluğu, Hayrullah Efendi, Durûre'l-Muhât, Cinsel Yolla Bulaşan Hastalıklar.

ABSTRACT

Aim: Soon after syphilis began to spread in Europe, it began to be confused with gonorrhoea, and the claims that these two diseases were different stages of the same disease or, on the contrary, two other diseases caused controversy among scientists. This study aims to examine Hayrullah Efendi's (d. 1866) *Risâle-i Durûre'l-Muhât* in the context of this historical background in Europe and to analyze how it deals with the issue of two confused diseases.

Material and Method: In this study, information is first given about syphilis and gonorrhoea diseases, and how the two diseases were confused is described historically. Then, *Risâle-i Durûre'l-Muhât*, the study's focus, was introduced and the sections containing the author's efforts to distinguish the two diseases were examined and analyzed.

Results: In *Risâle-i Durûre'l-Muhât*, Hayrullah Efendi explained in detail the causes of gonorrhoea, ways to prevent the disease, precautions to be taken and treatment methods to be applied to get rid of the disease. He also touched upon the issue of confusing gonorrhoea with syphilis under almost every heading and tried to distinguish these two diseases and express them with different names.

Conclusion: As a result of the analysis of *Risâle-i Durûre'l-Muhât*, it was concluded that Hayrullah Efendi made an effort to name these two diseases throughout the treatise, and although he used ambiguous expressions in some places, he differentiated the two diseases just five years after Ricord proved that these two diseases were different.

Keywords: Syphilis, Gonorrhoea, Hayrullah Efendi, *Durûre'l-Muhât*, Venereal Diseases.

* Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2024;14(3):525-536

DOI: 10.31020/mutfd.1508944

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 02 Temmuz 2024; Kabul Tarihi - Accepted: 13 Eylül 2024

İletişim - Correspondence Author: Ahmet Göksu <agoksu@fsm.edu.tr>

Giriş

Belsoğukluğu, diğer adıyla “Gonore”, antik devirlerden itibaren bilinen, cinsel yolla bulaşan bir hastalıktır. Hastalığa “Gonore” ismi Galen tarafından verilmiştir. Yunanca “meni akıntısı” anlamına gelen bu kelime, hasta bir nevi idrar yolu enfeksiyonu geçirdiğinden ve bu bölgede yanma ile istenmeyen akıntı oluştuğundan, aslında hastalığın en temel semptomunu ifade etmektedir. Günümüzde bu hastalığın *neisseria gonorrhoeae* adlı bakteriden kaynaklandığı bilinmekte ve antibiyotikle tedavi edilebilmektedir.

Frengi ise tıp ve dünya tarihine XV. yüzyılın sonundan itibaren dramatik bir biçimde girmiş olan cinsel yolla bulaşan bir hastalıktır. *Treponematosi*; treponema bakterisi cinsinin dört farklı üyesinin sebep olduğu hastalıkları genel olarak tanımlayan bir terimdir. Bu hastalıkların ilki *Treponema pallidum pallidum*’un neden olduğu *Sifilis*’tir (Frengi). İkincisi *Treponema pallidum pertenue*’nin neden olduğu ve halk arasında verem dutu ya da frambezi olarak bilinen hastalıktır. Üçüncüsü *Treponema pallidum endemicum*’un neden olduğu, *zührevi olmayan endemik sifilis* veya *endemik sifilis*’tir. Son olarak *Treponema carateum*’un neden olduğu *Azul, Carate, Empeines, Lota, Maldelpinto ve Tina* isimleriyle de bilinen deri hastalığı gelir.¹

Treponema pallidum pallidum mikrobunun yol açtığı, bulaşıcı bir hastalık olan *Sifilis/Frengi*, vücudun herhangi bir doku veya vasküler organını etkileyebilir, tedavi edilmediği takdirde beyin, sinir, göz ve iç organlarda ciddi hasarlar yapabilir, anneden fetüse geçebilir.²

Yaygın bir biçimde frenginin XV. yüzyılda coğrafi keşiflerle birlikte Yeni Dünya’dan geldiğine inanılmakla beraber günümüzde menşei hakkında üç farklı görüş vardır:

- Kolomb öncesi teorisi: Bu hipotezin savunucuları, hem Eski hem de Yeni Dünya’da sadece frenginin değil, aynı zamanda diğer treponemal hastalıkların da yaygın olduğunu iddia etmişlerdir. Bu teze göre; frengi başlangıçta hafif bir hastalık olarak ortaya çıkmış, daha sonra ağırlaşmış ve XV. yüzyılın sonlarında çeşitli mutasyonlara maruz kalarak virülansa dönüşmüştür.³
- Kolomb teorisi: En popüler olan bu hipoteze göre, Kolomb filosundaki denizciler 1493 yılında Yeni Dünya’dan dönerken bu hastalığı getirmiştir.³
- Üniteryen teori: Bu teoriye göre, hem frengi hem de zührevi olmayan treponemal hastalıklar aynı enfeksiyonun varyantlarıdır ve klinik farklılıklar yalnızca iklim farklılıkları ve farklı bölgelerdeki popülasyonların kültürel gelişim dereceleri nedeniyle ortaya çıkar.³

Kolomb teorisine dair popüler anlatıya göre, Amerika’ya giden Kolomb ve mürettebatı Haiti’de yerli kadınlarla birlikte olmuş, onlardan bu hastalığı kapmışlardır. Bu sırada Fransa kralı VIII. Charles’a (ö.1498) karşı, ordusunu güçlendirmek isteyen Napoli kralı Ferdinand (ö.1494), Amerika’dan yeni gelen İspanyol kâşifleri ordusuna katmış ve hem bu askerlerle hem de Fransız askerlerle beraber olan fahişeler yoluyla hastalık İtalya’dan Avrupa’nın kuzeyine doğru yayılmaya başlamıştır.^{2,4,5}

Diğer taraftan her ülke hastalığın patlak vermesinde komşu ülkeyi suçlamıştır. Fransızlar, Napolideki ordularının enfekte olması dolayısıyla salgına “Napoli Hastalığı” (*Mal de Naples*), İtalyanlar hastalığın İtalya’ya Fransız ordusundan yayılması sebebiyle “Fransız Hastalığı” (*mal francese*), Portekizliler “Kastilya Hastalığı” (*doença de Castela*), İspanyollar “Galya Hastalığı” (*morbo gálico*), Polonyalılar “Alman Hastalığı” (*choroba niemiecka*), Ruslar Polonya Hastalığı (*Польская болезнь*) demişlerdir.⁴

Yöntem

Araştırma Mart-Haziran 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada önce frengi ve belsoğukluğu hastalıkları hakkında bilgi verilmiş ve iki hastalığın nasıl karıştırıldığı tarihsel olarak tasvir edilmiştir. Ardından çalışmanın odak noktası olan *Risâle-i Durûre’l-Muhât* tanıtılarak, müellifin özellikle iki

hastalığı ayırma çabalarını içeren bölümleri incelenmiş ve analiz edilmiştir. *Risale-i Durûre'l-Muhat'*ın hem yazma nüshası hem de taş baskı nüshası mevcuttur. Kaynaklara ilişkin ayrıntılı künye bu makalenin kaynakçasında yer almaktadır. Kullanılan kaynaklara ilişkin çeviriler Fatma Afyoncu tarafından gerçekleştirilmiştir.

Frengi ve Belsoğukluğunun Birbiriyle Karıştırılması

Türkçe'de *Frengi* adı verilen *Sifilis* ile yine Türkçe'de *Belsoğukluğu* olarak adlandırılan *Gonore* hastalıkları yaklaşık üç yüzyıl tek bir hastalık olarak kabul edilmiştir. Oysa belsoğukluğu ve daha sonra frenginin en belirgin göstergesi olarak ele alınan yumuşak şankr, frenginin Avrupa'da yayılmasından önce bilinen hastalıklardır. Frengi ve belsoğukluğu arasındaki karışıklık, frenginin 1493'ten sonra salgın haline gelmesiyle ortaya çıkmıştır.⁶

Frengi ve belsoğukluğunun her ikisi de cinsel yolla bulaşmasına rağmen, bulaşma şekilleri farklıdır. Frenginin bulaşması genellikle cinsel organlarda bulunan yaralarla ciltten cilde temas yoluyla gerçekleşirken, belsoğukluğu cinsel ilişki sırasındaki sıvılar yoluyla bulaşır.⁷

Flegel, Avrupa'da frengi hakkında ilk yazanların belirgin belirtilerden dolayı onu belsoğukluğundan ayırdıklarını fakat kısa bir süre sonra belsoğukluğunun yeni bir semptom veya kendiliğinden ortaya çıkan yeni bir frengi türü olarak görülmeye başlandığını söyler.⁶ Ayrıca tıp tarihçilerinin, Paracelsus'un (ö. 1541) frengiye "Fransız Gonorresi" diyerek bu karışıklığı başlattığını söylediklerini, erken dönem Fransız tarihçilerinin ise iki hastalığın bir olduğu görüşünü ortaya çıkaran kişi olarak Antonia Musa Brassavola'yı (ö. 1555) gördüklerini ekler.⁶ Jean Fernel'in (ö. 1558) de bu görüşü desteklemesiyle belsoğukluğunun ve frenginin aynı hastalığın iki belirtisi olduğu düşüncesinin Avrupa'da hızla bir dogma haline dönüştüğünü belirtir.⁶

Aslında Hermann Boerhaave (ö. 1738) *gonore* ve *sifilisi* ayrı hastalıklar olarak tanımlamış, Francis Balfour (ö. 1818) 1767 tarihli *Virulent^a Gonore Tezi'nde (Dissertatio de Gonorrhoea Virulenta)* belsoğukluğu ve frenginin iki ayrı hastalık olduğu teorisini açık bir şekilde ortaya koymuştur.⁶ Bu arada 1786'da İskoç cerrah John Hunter (ö. 1793) iki hastalığın aynı olduğunu ve aynı nedene dayandığını kanıtlamak için belsoğukluğu hastası olduğu bilinen idam edilmiş bir suçludan aldığı üretral akıntıyı kendi penis başına zerk etmiş, geçen süre zarfında frengi belirtileri görmeye başlayınca iddiasının doğruluğunu ilan etmiştir. Fakat Hunter hastanın aynı zamanda frengi mikrobi da taşıdığını bilmemektedir.⁶ Bu etkileyici deneyin iki hastalığı ayırt etme sürecine ket vurduğu sıkça dile getirilir. Hunter'ın o dönemde yaygın bir biçimde kabul gören bu iddiasına rağmen Edinburgh cerrahi okulunun babası olarak tanımlanan Benjamin Bell de (ö.1806) iki hastalığın birbirinden farklı olduğunu savunanlar arasındadır. Bell, iki hastalığın semptomlarının ve sonuçlarının tamamen farklı olduğunu; her ikisinin de aynı bölgelerde ortaya çıkmasına rağmen uzun süre ayrı kaldıklarını; *belsoğukluğunun* vücudun belli bir bölgesini, frenginin ise tüm bedeni etkileyebilen hastalıklar olduğunu ve şiddetli belsoğukluğu vakalarının bile frengiye dönüşmediğini ve hiçbir çiçek hastalığı evresinin belsoğukluğuna yol açmadığını gözlemlediğini aktarır.⁶

Son olarak, tüm bu anlaşmazlıklar nedeniyle Besançon Tıp Derneği (*Société de Médecine de Besançon*)^b, belsoğukluğu ve frengi etkenlerinin özdeş olup olmadığının deney ve kesin gözlem yoluyla belirlenmesini 1810'da ödüllü bir soru olarak teklif eder ve bu soruya Jean François Hernandez (ö. 1835) analitik makale

^a Virüs kökeni itibarıyla Latince'de "zehirli madde" manasına gelir. Dolayısıyla burada da daha çok 20.yüzyıldan itibaren kullanılan bir tür zararlı mikroorganizma olan virüs anlaşılmalıdır.

^b 1802 yılında Claude-Joseph France tarafından Paris'te kurulan tıp cemiyeti.

şeklinde güçlü bir cevap verir. Hernandez bu çalışmasında, iki hastalığın özdeş olmadıklarına dair tarihsel, deneysel ve deneysel tüm kanıtları yeniden özetler.⁶

Ricord 1838 yılında, binlerce inokülasyon denemesiyle belsoğukluğu ve frenginin ayrı hastalıklar olduklarını ve frengi etkeninin belsoğukluğu etkeninden ayrı olması gerektiğini *Traité Pratique des Maladies Vénériennes* adlı yayınıyla göstermiştir. Böylece iki hastalığın karıştırılması problemi büyük oranda çözülmüştür. Bu keşfini yirmi yıl boyunca anlatmaya devam eden Ricord'un başarısı, belsoğukluğu ile frenginin farklı hastalıklar olduğuna toplumu ve meslektaşlarını ikna etmiş olmasıdır.^{4,6}

Hayrullah Abdülhak Molla ve Risâle-î Durûre'l-Muhât

Hayrullah Abdülhak Molla (1818-1866) Kimdir?

“Hekimbaşılar” olarak tanınan köklü bir ulema ailesinden gelen Hayrullah Abdülhak Molla'nın, dedesi Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendi (ö. 1796), amcası Hekimbaşı Mustafa Behçet (ö. 1834) ve babası Hekimbaşı Abdülhak Molla (ö. 1854)'dır. Hayrullah Abdülhak Efendi 1839 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'ye girmiş, hem eğitim almış hem de “ders nazırlığı”^c görevi yapmıştır. 1844 yılında tıp ilimlerinden imtihan sebebiyle kaleme aldığı söylediği *Makâlât-ı Tıbbiye'*yi yazmış ve doktora hazırlık çalışması olarak, 1844'te Mekteb-i Tıbbiye Matbaasında basılan *Durûre'l-Muhât* isimli risâleyi kaleme almıştır. Osmanlı bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yapan Hayrullah Efendi 1859'da Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı'na getirilmiş, 1861'de bu görevinden azledilmiş ve 1863'te Avrupa Seyahatine çıkmıştır. 1865'te Tahran Elçiliği'ne atanan Hayrullah Efendi 1866'da burada 48 yaşında vefat etmiştir (**Resim 1**).⁸

Tıp ve eczacılıkla ilgili, *Muâlecâta Dair El Mecmuası*, *Müfredât-ı Tıbbiyye Fî Beyâni Evzânî'l-Edviyye*, *Terbiye ve Tedâvî-i Etfâl*, *Makâlât-ı Tıbbiyye*, *Lugat-ı Tıbbiyye*, *Ordu Hıfzıssıhhası* adlı eserler kaleme alan Hayrullah Efendi, bu alanlara ek olarak *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târihi*, *Nakş-ı Hayâl*, *Yolculuk Kitabı*, *Beyt-i Dihkânî* gibi tarih, edebiyat, coğrafya ve ziraat alanlarında farklı eserler de yazmıştır.

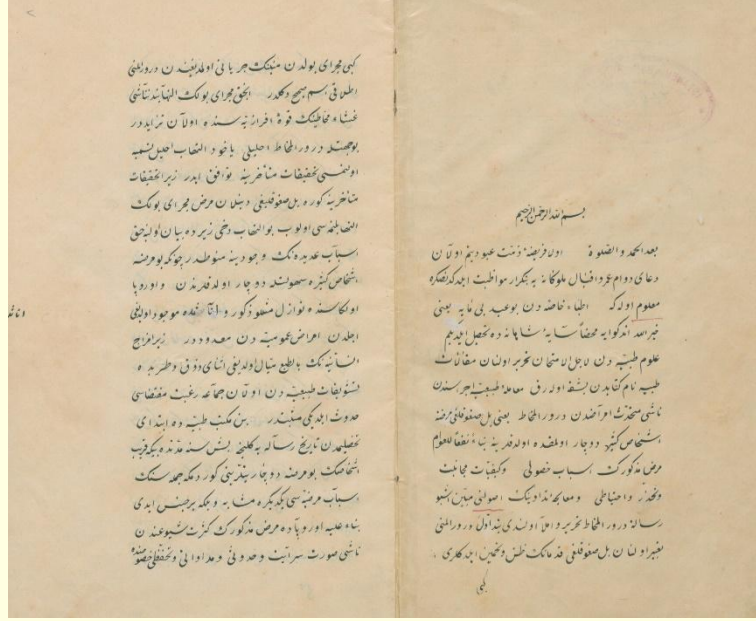

Resim 1: Hayrullah Efendi⁹

^c Ders nazırı sıfatı ile 1841-1842 ders yılı için Sultan Abdülmecid'e sunulmak üzere hazırladığı rapordan bu idari makamın sorumluluğu mektebin bütün sınıflarındaki öğrencilerin düzenli surette derslerini takip etmelerini ve mektebin tüzük ve yönetmeliklerinin kusursuz olarak tatbikini sağlamak olan bir görev olduğu anlaşılmaktadır.(8.Akün ÖF.)

Risale-i Durûre'l-Muhat

Risale-i Durûre'l-Muhat Hayrullah Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye'nin beşinci senesinde, 1843 yılında kaleme aldığı eseridir. Yazma nüshası ve taş baskısı vardır. Çalışmamıza konu olan eserin yazma nüshası talik hatla yazılmış, 17 varak, 19 satırdır (**Resim 2**).¹⁰ Baskı nüshası 22 varak 17 satırdır (**Resim 3**).¹¹

Resim 2: Risâle-i Durûre'l-Muhat'ın yazma nüshasının ilk sayfası

Resim 3: Risâle-i Durûre'l-Muhat'ın taş baskı nüshasının ilk sayfası

Eser, hastalık hakkında bilgilerin verildiği uzun bir girişten sonra şu alt başlıklarla devam etmektedir.

- Cinsel İlişki Yoluyla Ortaya Çıkan Durûre'l-Muhat (*cimâ'î tarîkîyle hudûs iden durûre'l -muhat beyânındadır*)
- Livata Sebebiyle Ortaya Çıkan Belsoğukluğu (*livata sebebiyle tehaddüş eyleyen bel soğukluğu beyânındadır*)

- Durûre'l-Muhât-ı Frengiye (*durûre'l-muḥâṭ-ı frengiye beyânındadır*)
- Sakınma ve Korunma (*mücânebet ve taḥaffuz beyânındadır*)
- Salim ve Frengili Belsoğukluğu Hakkında Gerekli Olan Genel Tedavi (*sâlim ve firengili bel soğukluğu ḥaḳlarında lâzîmü'l-icrâ tedâvi-i 'umûmiyye beyânındadır*)

Hayrullah Efendi eserin girişinde, eseri yazma sebeplerini şu şekilde açıklamıştır:

tıp ilimlerinden imtihan sebebiyle yazılan “Makalât-ı Tıbbiye” adlı kitaptan başka tabii faaliyetlerden ortaya çıkan bir hastalık olan “Durûre'l-Muhat” yani “belsoğukluğu” hastalığına pek çok kişi yakalanmakta olduklarından, halkın faydası için, bu hastalığın ortaya çıkış sebepleri ve korunma yolları ile tedbir ve uygulanacak tedavinin usulünü açıklayan bu “Risâle-i Durûre'l-Muhat” kaleme alındı.^d

Risâle-i Durûre'l-Muhât'ta Belsoğukluğu ve Frengi

Hayrullah Efendi, eserin girişinde risaleyi yazma amacını açıklarken özellikle üç hususa dikkat çekmiştir: Hastalığın ortaya çıkış sebepleri, hastalıktan korunma yolları-tedbirler ve hastalıktan kurtulmak için uygulanacak tedavi. Ayrıca “Durûre'l-Muhât yani belsoğukluğu” ifadesini kullanarak bu iki kelimenin aynı hastalığı tanımladığının da altını çizmiştir. Eskilerin kullandığı *Durûre'l-Meni* isimlendirmesinin yanlış olduğunu vurgulayarak eskilere eleştiri getirmiş ve belsoğukluğu hastalığı sırasında akan şeyin meni değil iltihap olduğunu, bundan dolayı *Durûre'l-Muhât-ı İhlilî* ya da *İltihâb-ı İhlilî* denmesinin uygun olduğunu söylemiştir.^e Belsoğukluğu denilen hastalığın idrar yolu iltihaplanması olduğunun ve bunun pek çok sebebe dayandığının dönemindeki son araştırmalarla ortaya konduğunu da eklemiştir.

Giriş bölümünde Hayrullah Efendi, belsoğukluğu hastalığının yaygınlığını vurgulamış, kolayca yakalanabilen sık karşılaşılan bir hastalık olduğunu hatta Avrupa'da kadın ve erkeklerde nezle gibi yaygın olduğunu belirtmiştir. Belsoğukluğu hastalığını zevke ve cinselliğe olan düşkünlükle bağdaştıran Hayrullah Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'de eğitime başlamasından bu kitabı yazdığı döneme kadar bine yakın kişinin bu hastalığa yakalandıklarını gördüğünü^f ve hastalığa yakalanma sebeplerinin aynı olduğunu belirtmiştir.

Avrupa'da hastalığın çok fazla yayılmasından dolayı bu konuda eserler yazıldığından bahseden yazarın bu eserlerden haberdar olduğu açıktır. Fakat yazılan bu eserleri eksik bulmakta, bulaşma yolu olarak sadece fahişelerle olan ilişkiden söz ettiklerini belirtmekte, oysa hastalığın livata yoluyla da yayıldığını fakat çok bakmasına rağmen *kütüb-i tıbbiye-i frengide* (Avrupa'daki tıp kitapları) bu bahse rastlamadığını söylemektedir. Burada dikkat çekici husus ise bunun sebebinin, Avrupa'da bu fiilin bilinmemesinden kaynaklandığını iddia etmesidir.

Giriş bölümünün devamında makattan akıntı gelmesinin livata yoluyla hastalığın bulaşmasına delil olup olmayacağını tartışmakta ve bazı doktorların şahit oldukları hastalardan örnekler vermektedir. Ya vücudun içinden ya da vücudun dışından bulaşmış olabileceğini, bunun da mesâneden bağırsağa geçme şeklinde veya iç çamaşırlardan bulaşma şeklinde olabileceğini anlatır ve bu nedenle bu durumun hastalığın livatayla bulaştığına delil olamayacağını söyler.

^d Sadeleştirilmiş metin.

^e Hayrullah Efendi daha önce yazdığı *Makalât-ı Tıbbiye* adlı eserinde “Arabide durûre'l-meni Türki'de belsoğukluğu derler” diyerek belsoğukluğunun karşılığı olarak “durûre'l-meni” tabirini kullanmış ve sonrasında da bu tanımlı kullanarak farklı terkipler yapmıştır. (12.Abdülhak Efendizade Hayrullah Efendi, *Makalât-ı Tıbbiyye*)

^f Frenginin 19.yüzyılda Kırım Savaşı ve sonrasında bir pandemiye dönüştüğü ve Osmanlı toplumunun gündemini meşgul etmeye başladığı düşünülecek olursa Hayrullah Efendinin öğrencilik yıllarında bine yakın vaka gördüğünü söyleyerek, bu tarihe yakın olan bir zamanda İstanbul'daki durumla ilgili verdiği bu önemli bilgi, zührevi hastalıklarla ilgili ileri araştırmalara ışık tutabilir.

Belsoğukluğu hastalığının nasıl bulaştığı ile ilgili açık örnekler veren yazar, hastalığa sahip olmayan bir fâhişe ile iki kişinin birbirlerini takiben cinsel ilişkide bulduklarını anlatır. Önce ilişkiye giren kişide belsoğukluğu olup sonradan ilişkiye giren kişi sağlıklı olmasına rağmen birkaç gün geçince ikinci kişi de bu hastalık ortaya çıkar. Hâlbuki bahsi geçen fahişe önceden bu hastalığa sahip değildir. Bu bulaşma çelişkili gibi görülse de öyle olmadığını ve hepsinin *zehirli maddenin* bulaştığının bir ispatı olduğunu eklemektedir.

Hayrullah Efendi'nin risale boyunca belsoğukluğu hastalığını isimlendirmeye çalıştığı, onu frengiden ayırmaya yarayacak terimlerle yeni isimler kullandığı görülmektedir (**Tablo 1**).

Tablo 1: Hayrullah Efendi'nin risâle boyunca belsoğukluğu ve frengiye verdiği isimler.

Belsoğukluğu	Frengi
Durûre'l-menî (Doğru kabul etmiyor)	
Durûre'l-Muhât	
Durûre'l-Muhât-ı İhlîlî/ İltihab-ı İhlîlî	
Durûre'l-Muhât-ı İhlîliye-i Sâlime	Durûre'l-Muhât-ı İhlîliye-i Frengiyye
Durûre'l-Muhât-ı Sâlim	Durûre'l-Muhât-ı Frengi
Âdi Belsoğukluğu	

Daha giriş bölümünde belsoğukluğu ve frengiyi karşılaştırmaya başlayan yazar, bu konu ile ilgili soru sorup, açıklama yapar:

Ancak şu var ki bel soğukluğu denilen hastalık frengi hastalığından farklı mıdır? Yoksa frengi hastalığının bir çeşidi midir? Bu hususta doktorlar arasında tartışma olmuş ise de nihayetinde frengi hastalığından doğan “Durure'l-Muhât-ı İhlîliye”, “Durure'l-Muhât-ı İhlîliye-i Frengiyye” olarak adlandırılır, diğeri “Durure'l-Muhât-ı İhlîliye-i Salime” tabiri ile ismi kesinleştirilmiştir ki ikinci bölümde açıklanacaktır⁸

Burada belsoğukluğu denilen hastalık ile frengi hastalığının farklı mı aynı mı oldukları hakkında doktorlar arasındaki tartışmalardan haberdar olduğu açıkça görülmektedir. Bu soruyu okuyucuya yönelterek onların da farkına varmasını ister ve cevaben bu konu tartışmalı da olsa frengi hastalığına duçar olan kişinin *Durûre'l-Muhât-ı İhlîliye-i Frengi'ye*, belsoğukluğu hastası olanın *Durûre'l-Muhât-ı İhlîliye-i Sâlime'ye* sahip olduğunu söyleyerek bu iki hastalığın farklı olduğunu ortaya koyar. Fakat yayılmalarının ve ilerlemelerinin aynı olduğunu eklemeyi de ihmal etmez.

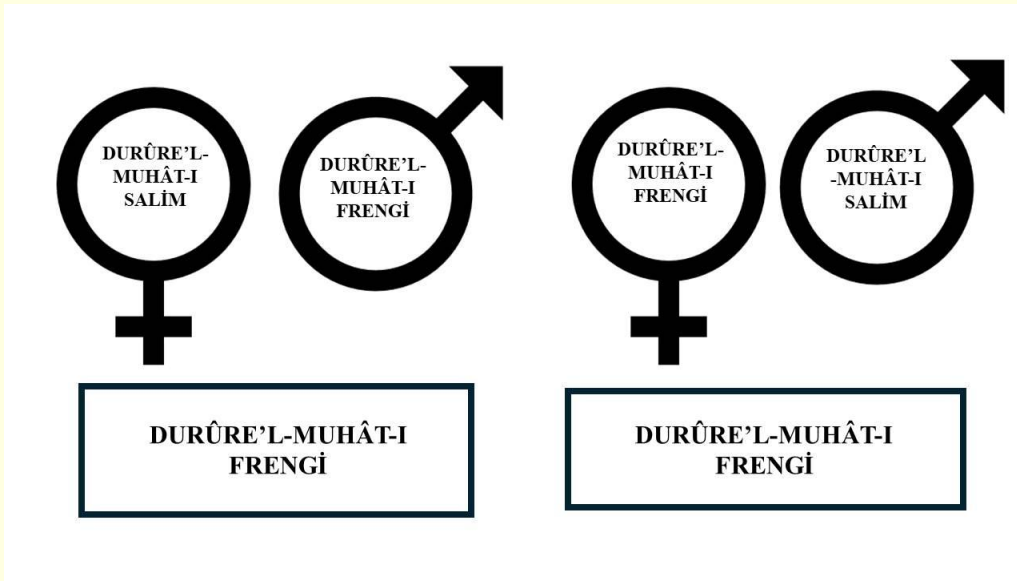
“Cinsel İlişki Yoluyla Ortaya Çıkan Durûre'l-Muhât” (*cimâ' tarîkîyle hudûs îden durûre'l-muhât beyânındadır*) başlığı altındaki bölüme başlarken yazar, bu bölümde yaptıkları işten dolayı hastalığı kapma ve yayma oranları yüksek olan fâhişelerden bahsedileceği bilgisini verir. Kadınlarda *Durûre'l-Muhât*'ın tedavisinin daha zor olduğunu, erkeklerde idrar yapmanın yer yer idrar yolunu temizleyip tedaviyi kolaylaştırdığını fakat kadınlarda idrar yolu ile hastalığın oluştuğu rahim yolu farklı olduğundan tedavinin daha zor olduğunu söyler.

Durûre'l-Muhât'ın ortaya çıkışı ile ilgili bilgiler verir. Yürüme ve hareket esnasında veya idrar yaparken erkeklik organında ağrı hissedilmesinin ve çamaşırın yeşil sümüksü bir madde ile pislenmesinin belsoğukluğu denilen hastalığın belirtilerinden sayıldığını söyler. Sonradan erkeklik organının şişmeye başladığını ve sümüksü sıvı akışının artmasıyla idrarın eğri büğrü çıktığını, kesik kesik geldiğini ekler. Hastalığın cinsel ilişkiden bir hafta bazen iki üç hafta sonra ortaya çıktığını, idrarla ilgili şikâyetlerin başka hastalıklardan da kaynaklanabileceğini, hastalığa belsoğukluğu teşhisi konması için mutlaka yeşil sümüksü akıntı olması lazım geldiğini söyler.

⁸ Sadeleştirilmiş metin.

Yine aynı başlık (*cimā' tarīkīyle hudūs ī den durûre'l-muhât beyânındadır*) altında belsoğukluğu ile frengiyi karşılaştırmaya devam eden yazar *Durûre'l-Muhât-ı Sâlim (Belsoğukluğu)* hastalığı olan bir fahişe ile erkeklik organı dışında vücudunun bazı yerlerinde frengi yaraları olan bir şahıs cinsel münasebette bulunduğu erkekte var olan hastalık *Durûre'l-Muhât-ı Frengi* olduğundan ondan fahişeye *Durûre'l-Muhât-ı Frengi*'nin geçtiğini, tersine erkeğin *Durûre'l-Muhât-ı Sâlim*'i olup, fahişenin de rahim ve vulvası dışında vücudunda frengi yaraları bulunduğu cinsel münasebetten dolayı erkeğin aldığı hastalığın *Durûre'l-Muhât-ı Frengi* olduğunu, yine *Durûre'l-Muhât-ı Sâlim* hastası olan erkek ve kadınlar başka bir sebeple frengi hastalığına tutulsalar onlardan başka kişilere geçen hastalığın *Durûre'l-Muhât-ı Frengi* olduğunu söyleyerek frenginin belsoğukluğuna göre daha baskın ve şiddetli bir hastalık olduğunu vurgular (**Tablo 2**).

Tablo 2: Belsoğukluğu ve frengiye sahip erkek ve kadınların cinsel birlikteliği sonrası hastalıkların bulaş görüntüsü.

Ayrıca iki hastalığı ayırmasına ve belsoğukluğunu *Durûre'l-Muhât-ı Sâlim*, frengiyi ise *Durûre'l-Muhât-ı Frengi* olarak isimlendirmesine rağmen burada ve ilerleyen bölümlerde “frengili belsoğukluğu” ifadesini kullanması Risâle-i Durûre'l-Muhât özelinde Hayrullah Efendi'nin kafasının hala çok da net olmadığına göstergesidir.

Aynı başlık altında *Durûre'l-Muhât-ı Sâlim*'i yani belsoğukluğunu anlatmaya devam eden yazar, bu hastalığın ortaya çıkış sebebinin cinsel münasebet olduğu konusunun doktorlar arasında tam bir ittifakla kabul edildiğini, bir teşrih tecrübesinden örnek vererek bu hastalıkta idrar yolunda iltihaplanma olduğunu, kadınlarda bu hastalığa *Seyelanü'l-Beyza* denildiğini, halkın bu hastalığa çok önem vermediğini oysa uzaması veya tekrar etmesi halinde öldürücü olabileceğini, çünkü zehirli ve bulaşıcı maddenin mesaneye ulaşmasıyla mesane iltihabı gibi tehlikeli bir hastalığa sebep olabileceğini örneklerle açıklar.

“Livata Sebebiyle Ortaya Çıkan Belsoğukluğu” (*livâta sebebiyle teħaddüs eyleyen bel soğukluğu beyânındadır*) başlığı altında ise *Durûre'l-Muhât*'ın livata yoluyla nasıl bulaştığı konusunda farklı görüşleri aktaran ve soru cevap şeklinde konuya açıklık getirmeye çalışan yazar bu konudaki kafa karışıklığını şöyle ifade etmiştir:

Ancak bazı doktorların görüşü beni de düşüncelerimde tereddüte sürüklediyse de her bir bakış açısı dikkatle araştırıldığında bir doğru sonuç ortaya çıkmayıp zihinleri yanıltan düşüncelerden ibarettir. bu konuda benim de fikir ve düşüncelerim henüz aydınlanmış bir neticeye ulaşmamıştır. Zira felsefe ve tıp ilimlerinde çok çalışarak bir vasıttan yola çıkıp diğer bir vasıtayı görmek kapkaranlık gecede havaya doğru havai fişek atmaktır gibidir ki onların bazıları

bazılarını karşılayıp diğerini aydınlattığı gibi, bir asırda olan hekim ve doktorların felsefe ve tıp ilimlerinde icat ve keşfetikleri yeni bilgiler de havai fişeklerin karanlık geceyi bir özel sınır dahilinde aydınlatması gibidir^h

Dördüncü bölümde “Durûre’l-Muhât-ı Frengi” (*durûre’l-muhât-ı frengiye beyânındadır*), özel bir başlık altında açıklanır. Bu bölümde *Durûre’l-Muhât-ı Frengi*’nin ayırt edici özelliklerinden bahsedeceğini belirten yazar, hastada frengi belirtileri bulunuyorsa, idrar yolunda ortaya çıkan frengi yarısından irin ve pis kokulu sıvı akıyorsa, dışarıdan erkeklik organına dokunulduğunda yara hissediliyorsa ve idrar yapma sırasında idrar yolunda bir ağrı varsa hastalığın *Durûre’l-Muhât-ı Frengi* olduğunu belirtir. Ayrıca alet ile veya çıplak gözle bakıldığında cinsel organ içinde veya etrafında frengi çibanları ve küçük şişlikler görülebileceğini, bu şişliklerin irinli olduğunu ve idrar yolunun içini yiyerek yukarı doğru yayıldıklarını anlatır. *Durûre’l-Muhât-ı Frengi*’de frengi belirtilerinin bulunması ve frengi yaralarının görülmesi gerektiğini belirtir. Bazen kesin belirtiler olmayabileceğini ve frengi yaralarının derinde olup cilt üzerinde görülmeyebileceğini, bir de doktor cahil ise *Durûre’l-Muhât-ı Frengi*’yi *Durûre’l-Muhât-ı Sâlim* zannedebileceğini ekler. Ayrıca hastalık *Durûre’l-Muhât-ı Frengi* ise tedavisinde mutlaka civa kullanılması gerektiğini söyler.

“Sakinma ve Korunma” (*mücânebet ve tahaffuz beyânındadır*) başlığı altında hastalığa tutulmamak için önceden yapılması gerekenler ve alınacak tedbirler uzun uzun anlatılmıştır. Öncelikle güvenli bir cinsel hayatın tercih edilmesi gerektiğinden, karşıdaki kişiden şüpheleniliyorsa ilişki sonrası alınacak tedbirlerden bahsedilmiştir. Fakat yazar tüm bu tedbirlere rağmen:

Çoğu kez görülmüştür ki cinsel ilişkiden hemen sonra bu şartları layıkıyla icra etmek asla fayda vermeyip ortaya çıkacak hastalık gerek “Durure’l-Muhât-ı Salim” ve gerek “Durure’l- Muhât-ı Frengi” olsun engellenemez ve geriye bırakılamaz.¹

diye bir ifade kullanarak hem tedbirlerin her zaman işe yaramadığının altını çizmiş hem de yine iki hastalığı birbirinden ayırmıştır.

Risaledeki son alt başlık “Salim ve Frengili Belsoğukluğu Hakkında Gerekli Olan Genel Tedavi” (*sâlim ve firengili bel soğukluğu haklarında lâzımü’l-icrâ tedâvi-i ‘umûmiyye beyânındadır*) başlığıdır. Bu başlık altında iki hastalığın tedavisinin başlangıç aşamasında yapılması gerekenleri sıralarken öncelikle perhiz ve diyet usulüne uyulması, yumuşatan yiyeceklerin yenmesi, piliç tavuk ve av kuşlarından uzak durulması ve ilaç tedavisinden önce yeme içmenin düzenlenmesi gerektiğini söyler. İlaç olarak keten tohumu, kenevir, badem, ayrık kökü, kuba pelesengi gibi ilaçlardan ve bunların hangi tertiplerle hazırlanacaklarından uzun uzun bahseder.

Yine bu başlık altında iki hastalığın tedavisinin başlangıç aşamasında yapılması gerekenleri sıralarken,

gerek frengi hastalığı ile karışmış belsoğukluğu olsun ve gerek yalnız, bulaşıcı hastalıklardan olan salim belsoğukluğu olsun her ikisinin de tedavisi konusuna şöyle başlamak gereklidir ki, öncelikle “Durue’l-Muhât-ı Salim” yani adi belsoğukluğu ortaya çıktığında perhiz ve diyet usulüne uyularak yumuşatan ve nemlendiren bitkisel gıdalardan bamya, kabak...ⁱ

diyerek cümleye yine iki ayrı hastalıktan bahseder gibi başlamasına rağmen hem başlıkta “Frengili Belsoğukluğu” ibaresinin kullanılması hem de burada “frengi hastalığı ile karışmış belsoğukluğu” ifadesinin kullanılması belirsiz bir durum ortaya çıkarmaktadır.

^h Sadeleştirilmiş metin.

ⁱ Sadeleştirilmiş metin.

ⁱ Sadeleştirilmiş metin.

Sonuç

Risâle-i Durûre'l-Muhât'ın tamamına bakıldığında satır aralarında dönemin tıp eğitimi ile ilgili ipuçları bulmak mümkündür. Hayrullah Efendi'nin öğrencilik yıllarında bine yakın vaka gördüğünü söylemesi, yapılan otopsiler sırasında ortaya çıkan hastalıklardan bahsetmesi, yabancı tabielerin kitaplarından alıntılar yapması o dönemin tıp eğitimi konusunda bilgi vermesi açısından dikkat çekicidir.

Hayrullah Efendi'nin *Makalât-ı Tibbiyye*'de kullandığı Durûre'l-meni tabirini bu eserde kullanmaması hatta kullanılmasının doğru olmadığını söylemesi tıbbî kanaatlerinin zamanla değiştiğinin bir göstergesidir. Bu değişimi ortaya çıkaran faktörler takip ettiği güncel literatür, pratik olarak gördüğü vakalar ya da her ikisi olabilir.

Durûre'l-Muhât Risâlesi'nde yazdıklarından yola çıkarak Hayrullah Efendi'nin dünyadaki frengi ile belsoğukluğunun ayrı iki hastalık olup olmadığı konusundaki tartışmalardan haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinin de bu iki hastalığı birbirinden ayırıştırma üzerinde düşünmekte olduğu, bu iki hastalığı birçok kere ve farklı şekillerde isimlendirme çabasından açıkça görülmektedir.

Hayrullah Efendi'nin Risale-i Durûre'l-Muhât'ı kaleme almasından sadece beş yıl önce 1838'de Philip Ricord frengi ve bel soğukluğunun iki ayrı hastalık olduğuna dair ikna edici çalışmasını yayımlamıştır. Hayrullah Efendi'nin bu çalışmadan haberdar olduğu var sayılsa dahi bu bilgi onu mutlak olarak ikna etmemiş olabilir. Zira bu iki hastalık bakteriyolojik olarak net bir biçimde ayrılana dek aynı hastalık olduğunu savunanlar iddialarını sürdürmüşlerdir. Örneğin 1860 yılında hekim Ahmed Said tarafından yazılan "Tarihçe-i illet-i Efrenc"^{j,13} adlı kitapta belsoğukluğunun frengi hastalığının ilk aşaması olarak anlatılması buna bir örnek olarak gösterilebilir. Hayrullah Efendi Risâle-i Durûre'l-Muhât'ın bazı yerlerinde *frengili belsoğukluğu*, *frengi hastalığı ile karışmış belsoğukluğu gibi* ifadeler kullanmış olsa da, risale boyunca bu iki hastalığı birbirinden ayırma çabası net bir biçimde onun tıp tarihinde öngörüsünün ve öncü rolünün bir göstergesidir.

Bilgi

Çıkar çatışması yoktur. Çalışma Bilecik 15. Türk Tıp Tarihi Kongresi'nde (5-8 Haziran 2024) sunulmuştur.

Araştırmacı katkı oranı beyanı

Ahmet Göksu: Fikir/kavram, tasarım, analiz veya yorum, kaynak taraması, makalenin yazımı, eleştirel inceleme.

Fatma Afyoncu:Fikir/kavram, tasarım, analiz veya yorum, kaynak taraması, makalenin yazımı, eleştirel inceleme.

Kaynaklar

1. Collins D, Powell ML. Treponematosi: Past, present, and future. A companion to paleopathology 2011:472-491.
2. Tandal G, Günümüzde Veneral Hastalıkların Bulaşma Kaynakları ve Durumu. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul. İstanbul Tıp Fakültesi Dermatoloji Anabilim Dalı; 1985.
3. Tampa M, et al. Brief History Of Syphilis. Journal of Medicine and Life 2014;7(1):4-10.
4. Fracastor J. La Syphilis. Çeviren: FN Uzluk. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları;1969.
5. Üngör H. Hayatizâde Mustafa Feyzi'nin Risale-i Maraz-ı Efrenc Adlı Eseri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü:2016.
6. Flegel KM. Changing Concepts Of The Nosology Of Gonorrhoea And Syphilis. Bulletin of the History of Medicine 1974; 48(4): 571-572.
7. Sexually Transmitted Diseases Treatment Guidelines, 2015. Erişim adresi: <https://www.cdc.gov/MMWR/preview/mmwrhtml/rr6403a1.htm>. Erişim Tarihi: 30.06.2024.

^j Bu eserin basım yılı 1870 olmasına rağmen son sayfasında basım tarihinden önce tertip ve telif tarihi olarak 1860 yazılmıştır.

8. Akün ÖF. Hayrullah Efendi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.17. İstanbul:1998: 67-75.
 9. Ülgen F. Abdülhak Hâmid'in Ecdadı 2. Hayat Tarih Mecmuası. C:1 nr.4:1973:18-23.
 10. Hayrullah Efendi. Risâle-i Durûre'l-Muhât. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi: NEKTY07042.
 11. Hayrullah Efendi. Risâle-i Durûre'l-Muhât. Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi: 0133203.
 12. Hayrullah Efendi Abdülhak Efendizade. Makalât-ı Tıbbiyye. İstanbul; 1259 H/1844M.
 13. Ahmed Said. Tarihçe-i illet-i Efrenc. Matbaa-i Tıbbiye-i Şahane İstanbul; 1870.
-

